

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIII

İSLAMDA ÖĞRETİM

Prof. Dr. Hüseyin ATAY

Öğretimin önemi:

İnsanoğlunun ve onun oluşturduğu toplum ve milletin yükselmesi, ilerlemesi, saadete erişmesi ve refaha kavuşması için gerekli bütün yollar öğretim ve eğitimden geçer. İnsanoğlu fert olarak, millet ve devlet de toplum olarak buna inanmış ve ona zaman ve şartlarına göre önem vermişler, imkânlarını seferber etmişlerdir. Bunlarda gevşeklik ve ihmalcilik başlayınca, milletler adımlarını öne atma yerine, yerinde saymaya başlamışlardır ve sonra da adımları gerisin geri gitmeye yüz tutmuş, öne adım atma gücünü kaybetmişlerdir.

Osmanlılarda öğretimin müesseseleşmesi:

Osmanlılarda öğretim Anadolu Selçukluların bir devamıydı. Ancak Osmanlılar Anadolu Selçuklu devletinin devlet olarak varisi değildi. Selçuklu devleti yıkıldı ve bir sürü beyliklere bölündü ve o beyliklerden biri olan Osman Oğulları bir buçuk asır sonra hakimiyetini kabul ettirerek Anadolu'ya tam hakim oldular. Karışıklıklar ve harpler içinde geçen bu 150 yılda öğretim ne kadar imkan bulmuşsa o kadar devam etmişti. Buna rağmen Orhan Gazi 1328'de İznik'e büyük bir medrese kurmuştu. Öğretim her zaman halkın ve devletin himayesini görmüş ve bu sayede devam etmişti. Ama öğretime devlet olarak el atıp onu resmi bir kanuna ve nizamla sokan Fatih Sultan Mehmet idi. Bunun için Türkiye'de resmi yani devletçe yürütülen öğretimi Fatih'in, Fatih'te medreselerini kurmasıyla başlattığını söyleyebiliriz.

Türkiyede Resmî öğretimin devreleri:

Türkiye'de resmî öğretimi şu devrelere ayırıyoruz. 1456 Sultan Fatih'in Fatih medreselerinden 1773 yılında Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'un açılışına kadar birinci devre, 1773'den 1924 yılında Tevhid'i

Tedrisat kanununun kabulüne kadar ikinci devre, 1924'den 1949 yılında Ankara Üniversitesinde İlahiyat Fakültesinin açılışına kadar üçüncü devre ve 1949'dan 1978 yılına yani günümüze kadar olan ve içinde yaşadığımız dördüncü devredir. Öğretimde çizgiler, grafikler, bölümlenmeler ve konuları basite indirmek suretiyle problemleri daha kolay anlatma imkanı vardır.

Hataları düzeltmenin zorluğu:

Bir sonraki dönemde ortaya çıkan problemler, bir önceki dönemin aksaklığından meydana gelmektedir. Tarihi seyir ve oluşma içinde bir önceki olay bir sonrakinin sebebi oluyor. Böylece meydana gelen sonuç bir öncekinin yanlış veya doğru olduğunu ve ne dereceye kadar yanlış ve hangi açıdan doğru olduğunu görmek kolay oluyor. Gene de bu yanlış ve doğruluk nisbiliğini bir dereceye kadar koruyabiliyor. Bir öncekini iman derecesinde benimseyenler, onun doğruluğunu bir sonraki devrede de aynı şekilde savunmayı inanç ve ideolojilerinin bir görevi bildikleri için, sonraki dönemdeki problemlerin çözümü, bir öncekinin savunucularının güçlü oluşu nisbetinde imkânsız oluyor.

Öğretim ve eğitimin zikrettiğim son devreleri kısa bir zaman da cereyan ettikleri için, uzun ömürlü bir insan onun iki veya üçünü yaşama imkanı bulmuş ve hiç olmazsa bir önceki dönemi yaşayanlarla aynı toplum içinde yaşama fırsatına erişmiş olmakla bir önceki dönemin iyiliği veya kötülüğü hakkında müşahedeye dayanan bilgilere sahip olmak ve yaşayanların bilgisine başvurmak mümkün olmuştur. Böylece yalnız tarihin derinliklerinde kalmış eserlerde değil onu yaşayanlardan da kaynaklanmış olur. Daha önceki dönemden kalan problemlerden bize intikal eden ve bugünkü problemlere yön vermeğe çalışan farklı anlayışların panoramasını veya simetrisini birkaç kelime ile çizelim.

Batılı ilim adamlarının İslâmî sahadaki metodları :

İstisnası bulunabileceğini kabul etmek şartıyla batılı yazarların İslam dini ve eğitimi hakkında, öncelikle Cumhuriyet döneminde, yazdıkları yazılarda aşağı yukarı bütün kaynaklarının kanunlar, tüzükler, resmi ve siyasi şahısların beyan, tebliğ ve konuşmaları olup ondan ileri gidememişlerdir. Yazıları, fikirleri tek yanlı ve eksik, çoğu kez İslam dini ve onu yaşayanların aleyhlerine olmuştur, tasvirlerinde, meseleleri

anlatmakta- biz kasıt aramak niyetinde değiliz-araştırmanın eksikliğinden ötürü yanılmalar vuku bulmuştur veya hala bulmaktadır.

Batılı yazarları örnek alarak yazı yazan aydınlarımız da İslam dini- ni eksik ve memleketin her türlü problemlerinin sorumlusu gösterme gayreti içinde görülmektedirler. Bir ayet veya hadis yahut ta her hangi islam aliminin asırlar önce olsun, yakın zamanda olsun, bir sözünü ve fikrini İslam dininin ittifak edilmiş bir ilkesi olarak gösterip İslam dininin maksat ve gayesine uymayan ve ona taban tabana zıt düşen bir tasvir ve aleyhte bir mana ortaya atmayı olağan hale getirmişlerdir.

Türkiyenin din öğretimindeki durumu:

Uzun bir süre din öğretimine ve İslam dini lehinde yazı yazmağa müsaade edilmediği için-ve hala tam bir serbestliğin olmadığını ilave etmek gerekir,-İslâmî sahada, ilmî ve üst seviyede yazı yazma sanatı gelişme imkânı bulamamıştır. İslam dini lehinde yazı yazdığı görünümünde olanların ortaya koydukları İslam anlayışı çarpık, olup gayesi dışına taşmakta ve gayesine ters düşmektedir; ciddi ve dürüst olanlarınkı de sadece tarihi değer taşımaktadır. Geçmiş zamanların kültürel, ilmî, siyasi ve içtimâî şart ve seviyesine göre yorumlanan İslam dini, bugün için eksik, yetersiz bir şekilde, çoğu kez yanlış bir anlam ve tasvir içinde sunulmaktadır. Dinin aleyhinde olanlarla dinin lehinde olanlar sanki köşe kapmaca oynuyormuş gibi her ikisinin de birbirinin tepkisi olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Din hususundaki bilgilerinde ilim ve realite anlayışlarında birleşmekte olup dokundukları sorunlarda, yaptıkları yanlış yansımalar bir yana bırakılırsa, sorun bir bütün içinde ele alındığı zaman her iki tarafın mantıki tutarsızlıkları açıkça görülebilir durumdadır. Bunun içindir ki hiç bir zaman olumlu bir meselede anlaşma ve bir araya gelme imkânı olmadığı gibi çözüm bekleyen meseleler de yüzüstü kalmaktadır. Bunun sebebi öğretim ve kültür eksikliğidir. Her iki grubun da en çok eksik oldukları din kültürüdür. Her ikisinin çağın ve günümüzün kültüründe aynı seviyede oldukları söylenebilir.

Gençlik din eğitiminden mahrum bırakılınca milli ve tarihi kültürden de mahrum bırakılmış oldu. Şayet bunun ikisi de kastedilmiş ise her ikisinde de gayeye ulaşılmıştır. Ama biri kasedilip de diğeri öğretilmek istenmişse, sonucun böyle olacağını kestirilememiş olduğu söylenebilir. Birinde gayeye ulaşılmışsa ötekinde başarısızlığa düşülmüştür. Din kültürü ile milli kültürü birbirinden ayıracak seviyede kimselerin

olmadığını söylemek, işi çok basit olarak görmek olur. Bin küsür yıl birbiri ile kaynaşmış her iki kültürü ayırmak, hele öyle bir gün ve bir gecede yapıvermek metafizikçe imkânsız değilse de, fiilen imkânsız olduğu aşîkârdır.

Din öğretiminin manevi değeri:

Toplumun ve insanın her hangi bir meselesini anlamak ve çözüme ulaştırmakta ilim ve talim, öğretim ve bilgi şart ise, din hususunda da ilim ve öğretim şarttır. Toplumları ve toplumun fertlerini maddi bir iple ve ya sicimle yahut da yapıştırıcı bir madde ile bağlamak dinsiz öğretilerin hükümran olduğu ülkelerde bile düşünülemez kadar imkânsızdır. İnsanları birbirine bağlayan, zaman, mekân, renk ve soy unsurunu aşkın olan manevi değerlerdir. İnsanları şimdiye kadar icad edilmiş ideolojilerin içinde dinden başka daha geniş ve daha insancıl ve insanın görünmeyen ruh aleminin ihtiyaçlarına cevap veren ve birbirine bağlayan daha kuvvetli bir bağ yoktur. Bunun dışında kalan diğer kültür ve ideolojik gibi manevi bağlar daha dar ve az kapsamlıdır. Bunun içindir ki büyük bir imparatorluğu ve büyük bir milleti parçalamak isteyen güçler önce onun dinine ve manevi değerlerine hücum ederler ve onlarda gedik açmaya çalışırlar, bir milleti millet yapan manevi bağları zayıflatarak, onları kopararak büyük bir milleti küçük etnik parçalara aşiret, kabile ve bölgeciliğe varana kadar milletin fertlerinin her birine hamilik ve koruyuculuk davası güderek onları ayrı ayrı idare etmeye başlarlar. Bunu yapmanın ilk ustahlarının ve hilelerinin başında dini tenkit etmek gelir.

Dinin veya dinsel hükümlerin tenkidi:

Burada önemli bir noktaya işaret etmek gerekmektedir. Din iki türlü kişiler tarafından tenkit edilir. Bunlardan biri aynı dine salık olmayan karşıt din düşmanları yani yabancılar tarafından tenkit edenlerden oluşur. Bunlara ana babaları aynı dine bağlı iken oğulları yabancıların tesiriyle dinsiz olup, babalarının dinine saldıranlar da dahildir. Diğer tür insanlar aynı dine bağlı olanlardır. Bunlar dinlerini tenkit etmezler. Ancak dinin kendi din bilgileri tarafından yapılan izahlarını tenkit ederler ve onun bilgisinin, fikrinin ve anlayışının yanlış ve hatalı olduğunu ileri sürerler ve kendilerince doğru olanı ortaya korlar. İşte bundan ötürü yani bu iki tür tenkitten ötürü biz şu terimleri kullanmayı uygun görüyoruz. Dini tenkit edenler ki bunlar dini yıkmayı gaye edinirler ve bun-

ların din düşmanı olduklarını kabul etmek lazımdır. Çünkü dindar dinini tenkit etmez. Bunlar yabancı olabileceği gibi aynı dinden yüz çevirmiş veya çıkmış kimseler de olabilir. Diğerlerine, yani dindar tenkitçilere gelince, onlar dini tenkit etmezler, dinin her hangi bir açıklamasını her hangi bir din bilgininin fikrini tenkit ederler ki, bu her din bilgininin dini ve hem de ilmi görevidir. Böylece dinin gerçek anlaşılışı ortaya konur. Bunu şöylece ifade etmek de mümkündür. Dine nisbet edilen bir meseleden dolayı dini tenkit etmek, diğer bir deyişle dini bir meseleyi ele alıp dini tenkit etmek, diğeri ise dinde mevcut bir hükmü dinin esaslarına dayanarak tenkit etmek ve o hükmün yanlışlığını ortaya koymak. Birincisinde bir meselenin yanlışlığından dinin temelini yanlış olduğunu anlatmak ve dini insanların gözünden düşürmek vardır. Oysa ikincisinde dinde yanlış anlaşılan bir meselenin doğru anlaşılmasına yardım etme ve dinin gerçekliğini anlatmaya gayret etme ve onun tutarlılığını savunma ve inananları dine daha çok bağlama emeli vardır.

Şimdi dini tenkit edenlerin metotlarına bir iki kelime ile değinelim.

1- Din kitaplarında ve dine dair yazılan kitaplarda, yahut ta her hangi bir kitabın dini bir meseleyi zikretmesinde, dinin aslına, esasına aykırı bir söz ve bir hüküm bulunduğu takdirde, dinin önemli hükümlerinden biri sayıp onu ele alarak dine hücum etmek.

On dört asırdır İslam dinine dair milyonlarca müslüman ve binlerce de müslüman olmayan kimseler yazı yazmış, fikir beyan etmiştir. Bunların içinde binbir türlü gayesi olan vardır. Onların hepsinin ve her birinin fikri ayrı ayrı ve çoğu kez çelişik olmuştur. Dine uygun olan bulunduğu gibi dine zıt olan ve dini, dindenmiş gibi yıkmak isteyen fikir de vardır. İşte o yıkıcı ve zıt fikri dinin bir hükmü olarak gösterip dini tezyif etmeğe ve gözden düşürmeye çalışmak elbette ilmi metoda aykırıdır, ama ilmi metodu uygulamayan ve yıkıcı gaye güden sözde ilim adamlarının bulunduğu da dikkate almak gerekir.

2- Din alimlerinde beğenilen ve tutulan -bu, müctehit ve bir imam olabilir- bir zatın eserlerinde rastlanılan veya kasden aranılan tuhaf bir fikir, zayıf ve yanlış bir açıklama ve hüküm ele alınır, dine hücum için alet edilir. Bu zat madem ki dini çevrelerce tutuluyor, o halde onun sözü dinin tam ifadesi olacak kaidesinden hareket edilir, ve böylece en kuvvetli hücum delili elde edilmiş olur. Bu gibi hususlarda iki türlü ilmi ve metodik yanlış vardır. Biri, böyle bir fikri bulunan zatın bütün eserlerine baş vurularak ve ne dereceye kadar diğer fikirleri ile uyduğu ve tutarlılığı

araştırılır, sonra bu fikrin sahibine göre değeri tayin edilir; böyle yapılırsa fikrin değeri belki sahibine göre de düşer ve artık bir delil olarak ele alınamaz. Diğeri de Hz. Muhammed'den başka kim olursa olsun, yanlış yapması ve yapmaması mümkündür. Bir sözü doğrudur diye her sözünün doğruluğu kabul edilen hiç kimse yoktur. Her insan sözünde ve fikrinde yanılabilir gibi, her türlü ilim adamı da yanılabilir. Nitekim müspet ve deneyle elde edilen ilimlerde bile yanılmalar olmaktadır, din bilgininin sözünün ve fikirlerinin her zaman doğru olması gerekmez, onun doğru olup olmadığını ayrıca incelemek lazımdır. İlmî metodun yolu budur.

Öğretimin önceliği:

Milletler ve devletler var olduklarından beri birbirinin düşmanı olmakta devam etmektedirler. Hiç bir millet ve devlet aslında diğercinin dostu değildir. Milletler ve devletler arasındaki dostluklar karşılıklı menfaat sağlamaya dayanır. Menfaatlar azaldıkça veya başkası daha çok menfaat sağlayınca eski dostlar düşman ve düşmanlar dost olur. Bunun için devletler birbirinin kuyusunu kazarlar ve bu da kendi milletlerinin menfaatları icabıdır. Uzun vadeli düşmanlık sürdürülen saha, milletin şahsiyetini ören unsurlardır, ki bunlar başta din, kültür ve manevî değer sahalarıdır. Şahsiyeti tekemmül etmiş kimse ve millet her zaman güçlüdür ve boyun bükmez, her bakımdan şahsiyetine düşkün olacağı için de her yönden, maddî ve manevî kuvvetli olur. Bunu sağlayacak olan sadece öğretim, eğitim ve onun başında da din öğretim ve eğitimi gelir. İktisadî durumun iyi olması, zengin olmak ve servet sahibi olmak öğretimin gayesi değil bir vasıtasıdır. Diğer deyimle öğretim ve eğitim zengin olmanın vasıtası değildir. İnsan ve millet tam öğretimini ve eğitimini yapmışsa elbette iktisadî durumunu da en iyi şekilde ayarlamasını öğrenecektir. Bu belki kısır döngü gibi bir durum gösterir. Ama dış düşmanlara ve kullandıkları metodlarına bakılınca, iktisadî durumu vasıta edip ideolojilerini yaymıyorlar mı?

İslam memleketleri ve bu arada Türkiye, din öğretim ve eğitimine gerekli önemi vermek zorundadır. Din öğretiminde tarihi geleneğin tesirinde kalınarak memleketimizde din öğretimi probleminin çözülemekte olduğuna inanıyoruz. Biz, böyle bir öğretimin yoluna konmasında katkıda bulunabilmek için memleketimizde Yüksek din öğretiminin nasıl olduğunu tesbit edip öneride bulunmayı da düşünüyoruz. Ancak,

bu hususta daha önceki tarihi seyre ve öğretimin geçirdiği devrelere bir göz atmak bize ışık tutacaktır.

Nazarî ve tatbikat:

İSLAMDA ÖĞRETİM VE EĞİTİMİN ÖNEMİ

İslamda öğretim ile ilgili bir konu işlenirken Kuran'ın ilk sözü olan "oku" buyruğundan hareket edilerek söze başlamak adet haline gelmiştir. Bu adetin, müslümanların gerilemeye başlamalarının sebebinin İslam dinine yükletilmesinden sonra teşekkül ettiğini görüyoruz. Batılı yazarlardan her şeyi yerli yerine koyup yerleştirmek isteyen ve öyle gözükenler de bu adete uymaktadırlar. Doğrusu, yapılan ithamı savmak hususunda gösterilen bu titizliği müsbet yönde yani müslümanlığın okumaya verdiği önemi savunduğumuz gibi kendimizi okumaya vermiyoruz ve onu teşvik edip elimizden gelen imkânları gereği gibi kullanmıyoruz. Böylece müslümanlığı savunmamız sözde kalıyor, fiiliyatta, işe, aksiyona intikal etmediği için hep savunmada kalıyoruz. Savunma, pasif kalma ve hareketsizliktir. Bunun geçici olması şartıyla meşruluğu olur ama, harekete geçmeden ve iş yapmadan hiçbir başarı elde edilemez.

Öğretimin ilim yönünü ihmal:

Memleketimizde din öğretimine halkın ve halkın baskısıyla hükümetlerin de önem verdiği ilk bakışta göze çarpar. Oysa işin içine girince, hele bu meslek sahipleri ile dertleştikçe görülür ki, bir taraftan halk fakiri ve zenginiyle diğer taraftan hükümet milyonlar harcayarak bir bina yaparlar ama orada okuyacak öğrencilerin iyi-ve çok iyi demiyeyim,-normal bir öğrenim yapabilmeleri için gereken öğretmeni temin ve gerekli araçlar, kitap ve benzeri ilim kaynaklarını tedarike hiç aldırış etmezler. İşte bütün sıkıntı buradadır, İslamda ilmi savunanların durumu budur. Birkaç öğretmenle yaptığım konuşmada, halka ilmin kitaba ve başka araçlara muhtaç olduğunu da anlatırsanız, istenilen bir kütüphane kurabilirsiniz, dediğim zaman, halk gözüyle gördüğü binaya para veriyor ve dernek başkanları da işte size koskoca bir bina diye gösterip övünbiliyorlar. Oysa kitap ve ilim gözükmeyişi için ona yardım etmiyorlar, diye cevap verdiler. Ama hükümet de öyle yapıyor. Kitaba beş kuruş vermiyor, binaya binlerce lira yatırıyor. Bugünün müslümanlarının İslamın ilme verdiği

önemi sesleri çıktığı kadar bağırlar, ama kendilerinin ilme katkısı anlattığım kadarı buna bir örnektir. Madde ve gözle görülen şey o kadar hakim ki dindarı ve maneviyatçıyı bile maddeci yapmıştır. Çünkü madde ile kendini tatmin ediyor ve başkasını ona inandırıyor. Bir hadisi şerifte geçtiğine göre bu gibiler dünyada mükâfatlarını almış olup ahirette bir sevap alamayacaklardır. Çünkü “desinler için” verdiler ve yaptılar. Görenler onlar için “verdiler ve yaptılar” dedi. İçlerinde Allah için olanlarını şüphesiz Allah bilir, ama onlar ne kadar azdır veya onlar işin farkında değil, yanılmaktadırlar.

Her şeyden önce okumak:

İslam dini Kur'an'ın vahy olunmaya başlamasıyla oluşmaya başlamış ve Kuran vahyin bitmesiyle son şeklini almıştır. Kur'anın ve İslamın ilk buyruğu “Oku” değil, Kur'anın ve İslamın ilk sözü “Oku” buyruğudur, yani “Oku” emrinden önce başka sözler söylenmiş ve ondan sonra münasebeti gelince “Oku” emri verilmiş değildir, daha ilk anda ortada hiç bir şey yokken “Oku” emri ile başlamıştır. Bunun için Hz.Muhammed “Neyi okuyacağım?”¹ sorusunu sormak mecburiyetinde kalmıştır. Eğer daha önce bir şeyler indirilmiş ve vahyedilmiş olsaydı ve sonra “oku” emri gelseydi, o zaman daha önce vahyedilenin okunmasına emir verildiğini anlayacaktı ve neyi okuyacağım demiyecekti. Bunda ayrıca bir önemli nokta daha vardır. Eğer Hz.Muhammed daha önce Tevrat ve İncilden haberdar olsaydı ve onlardan okumuş olsaydı “Oku” emrini alınca onlardan okumasının emredildiğini anlayıp bildiklerini ezberinden okumaya başlardı ve neyi okuyacağım sorusunu sorması gereksiz kahrıldı. İşte bundan dolayıdır ki “Oku” yalnız ilk buyruk değil her şeyden önce “ilk ve başlangıçtır”. Yüce Allah'ın buyruğuna Hz.-Muhammed'in tepkisi bir soru sormadır: “Neyi”? Yüce Allahın bu soruya cevabı: “Kuranı: Okuma Kitabını”. Demek “Oku” emrinin mefulu (tümleci) bütün Kurandır. O halde “neyi okuyacağım? sorusuna, Kuranı okuyacaksın cevabı verilmiştir. İşte İslam dini, bu emir ve cevabından ibarettir. Aslında ayette “Kuran” meful olarak zikredilmediği gibi başka meful da zikredilmemiştir. “Oku” emrinin mefulu (tümleci) yoktur. Bu gibi durumlarda “neyi” sorusuna “her şeyi” diye cevap verilebilir. Ancak “Oku” deyince “neyi okuyayım sorusuna verilmesi gereken cevap “okumaya değer, okunması gereken şeyi” cevabı emrin kendi kökünden

¹ Ibn el- Hişam, el- Sireh, V/252-53 1971, Beyrut.

alınır. Ve aynı kökten türeyen (muştak) olan “Kur’anı” oku, yani “Okuma kitabını oku” şeklinde formülleşir.

Araplarda ilim geleneği yoktu:

İki önemli fenomenle karşı karşıya bulunuyoruz. Biri Arapların dini ve ilmi bir geleneğe ve hukuki bir düzene sahip olmayışlarıdır. Bunun yanında edebî bir gelenekleri mevcuttu. Her ne kadar içlerinde yazmayı ve okumayı bilenler vardıysa da, bu sadece okuyabilecek ve yazabilecek kadardı. Ellerinde mevcut dini bir kitapları ve literatür yoktu. Nesilden nesile yazılı veya ağızdan nakledilen dinle ilgili bilgileri yoktu, sadece putlarla ve onların hayatlarına tesir eden değer yarguları ile ilgili pratikleri vardı. İlmî ve felsefî eserleri ve okulları da yoktu. Bu hususta bilgileri seyahat ve ticaret esnasında duydukları hikmetli sözler ve hayatları boyunca elde ettikleri tecrübedir. Devlet kurmadıkları ve bir devletin boyunduruğuna da girmedikleri için devlet hukuku ve idaresi gelenekleri de yoktu. Yalnız şiirde çok ileri gitmiş ve bu sahada dil ve edebî yönden ilerlemişlerdi. Bu zevk onlar için bir tabiat ve alışkanlık haline gelmişti. Bu hususta kuvvetli geleneğe sahip idiler. Şairlerini ve şiirlerini kutsallaştırıyorlardı. Bütün ömrü boyunca Kutsal Kâbeye asılacak bir kasîde yazmaya özenecek kadar edebî zevki sanat haline getirmişlerdi.

İslamda öğretim geleneği:

İkinci fenomen Kur’anın, bütün bu boş olan ve gelenekleri bulunmayan sahalara el atması, onları doldurması ve edebî sahadaki hünerlerini de daha üstün bir seviyede, ulaşamayacakları bir derecede geçmiş olmasıdır. Bu durum Arapları şaşkına çevirmiştir. İşin ilahi yönünü kavrayanlar, bütün varlıklarıyla ve benlikleri ile ona bağlanmışlar ama onu kavramak istemeyenler Kur’ana silahla hücum etmişlerse de yenik düşüler ve Kur’an hakim oldu.

Bu iki fenomenin sonucu olarak ilk müslümanlar iki şeye önem verdiler. Biri Arap dili ve edebiyatı, diğeri de Kur’anın kendisiydi: Birincisi ikincisinin hizmetinde idi. Kur’anın iyi anlaşılması için Arap edebiyatını iyi bilmek, Kur’anın dil ve üslup zevkini tadabilmek için Arapçanın belâgat ve edebî zevkine ulaşmak lazımdı. Kur’anın din kitabı, ilim kitabı, hikmet ve felsefe kitabı, hukukun çeşitli konularına dair hükümler, prensipler koyan bir kitap olarak anlaşılması ayrıca ilk prensibinin “oku” emri olması müslümanlara okumaya dair bir aşk vermişti. İlk

müslümanların bu konularda tevarüs ettikleri bir gelenekleri olmadığından Kur'an onlara gelenek getirdi. Eski çağ medeniyetine sahip milletleri de fethettikleri zaman onların ilim, felsefe ve kültürlerini Kur'anı anlamak amacı ile okumaya koyulmuşlar ve böylece Kur'an gene de hakim durumda idi. İslamda bütün ilimler bu espi içinde gelişti, ilerledi ve yenileri eklendi ve İslâm medeniyeti, ilimleri, felsefesi ve hukuk sistemleri bu ruhla vücut buldu. Dışardan ve diğer milletlerden gelen ve alınanlar hammadde gibi kullanılıp İslâm ilimlerinin ve sistemlerinin örülmesine yardımcı oldular ve İslam kültürünün bir unsurunu teşkil ettiler. Şimdiki sıkıntılarımızdan biri de eski müslümanların İslamı anlamak, anlatmak ve uygulamak için kullandıkları bu malzemeler sonraki müslümanlarca İslamın ayrılmaz bir unsuru oldukları kabul edilmiş olmalarıdır.

İslamda ilim metodu ve gayesi:

Kur'anın asıl gayesi,ki bu gaye aynı zamanda onun mahiyetini teşkil eder, insanoğluna yol ve yöntem göstermesidir. Bu yol ve yöntemin anlamı insanı öğretip, eğitip yetiştirmektir. Bunun içindir ki "oku" emriyle işe başladıktan sonra onu serbest bırakır, her an yeni emekleyen bir çocuk gibi peşini kovalamaz. İnsanoğluna gönderilen Kuranı okuması halinde çok önemli ve insanoğlunu bütün hayatı boyunca yönetecek ona iki ilke vermiştir. Biri yapacak olduğu şeyi çok iyi bilmesi, delile dayanarak onun nereye götüreceğini öğrenmesidir. Diğeri de yapacağı işte gayesini tesbit etmesidir. Kur'anın insanoğluna en büyük yardımı ve onun elinden tutması; yapacak olduğunu iyi öğrenmeye çalışması ve öğrendikten sonra da niçin yapıp veya yapmayacağına karar vermesini sağlamaktır. Bu iki ilkeyi uygulamasına göre Allah katında değeri olacağını ve kendisine meleklerden üstün bir şekilde onur verileceğine söz verir. Şüphesiz, böyle hareket etmesiyle dünyada insanlar arasındaki değeri de yüksek olur.

İslamın doğuşunun ikinci asrından yani miladi sekizinci asırdan sonra İslam ülkelerinde kaynağı Kur'ana dayansın ve dayanmasın, insanoğlunun eliyle ve aklıyla ortaya koyabileceği her türlü ilim okunmuş, okutulmuş ve rağbet görmüştür. Müslümanlar arasında her hangi bir bilim dalının okutulup okutulmamasının meşruluğu yukarda zikrettiğimiz iki esası, o ilim dallarına tatbik ediş anlayışlarına göre tartışmalar çıkmıştır. Bunların Kur'anla ilgisi insana getireceği fayda ve zarar yönünden olabilir.

Kur'anın diğer bütün din icaplarından ayrı olan bir özelliğini burada belirtmek gerekmektedir. Kur'an akli ve metafizikî münakaşaya çok yer vermiş bulunmaktadır. Bu münakaşaları akli ve tecrübi delillere ve verilere dayandırır. Kuran bir tartışma, diyalektik ve cedel kitabı durumunu arzeder. Bunda en çok dayandığı ve güvendiği okuma ve ilimdir.

“Nasıl hükmedersiniz? düşünmüyor musunuz? Yoksa ortaya konacak bir ilminiz mi var? Varsa kitabınızı getirin (görelim).” (Saffat 154-57). “Bu Kur'an benden öncekilerin ve bende olan ilimleri ortaya koymaktadır. Haydi siz de dayanacağımız delili getirin karşılaştıralım.” (Enbiya 24). “ellerinde okudukları kitapları yoktur (Sebe' 44).” Okuma yazma bilmeyen onlar kitabı bilmezler (Bakara 78). “Kitapta olanı gizlerler (Maide 15, Bakara 174). “Kitabı yanlış okuyup kitapta olmayanı kitapta imiş gibi gösterenler vardır (Ali İmran 78). “Kendinizi unutup başkalarına mı emrediyorsunuz? Güya kitabı okuyorsunuz, düşünmüyor musunuz? (Bakara 44) “Kitabı okuyanlar da okumayanlar gibi konuşuyor” (Bakara 113) Kitabı gereği gibi okuyanlar ona inanır (Bakara 121). “Allahtan size kolay anlaşılacak açık seçik bir kitap gelmiştir” (Maide 15) “Allah konusunda bilgisiz, delilsiz ve açıklayıcı kitap olmadan cedelleşenler var” (Lukman 20, Hac 22). “Sana vahy olunan kitabı oku” (Ankebut 45). “Bize karşı çıkaracak bir ilminiz var mı?” (Enam 148).

Kitapla ilgili birkaç ayeti buraya almış oluyoruz. Kitap sözü Kur'anda 260 defa zikredilmektedir. Yukarıya birkaç örneğini aldığımız kitapla ilgili ayetler şu hususlara dikkati çekmek istemektedir.

1) Kitaba önem vermiş, kitabı olmamakla Arap putperestlerini tenkit etmiş ve kitapları olmadığı için de cahil olduklarını, ilmi bir bilgileri olmadığını anlatmıştır.

2) Kitap okuyanların kötü niyetli oldukları zaman, kitapta olanları tahrif ettiklerini ve yanlış okuduklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu gibi bozuk fikirli kimselerin gerçeği anlamak ve anlatmakla insanları yoldan çıkardıklarını belgelemektedir.

3) Kitabı okudukları halde kitaba uymayıp cahil ve okumamış gibi hareket edenleri yermiş, kitabı okuyanın okuduğuna uyması ve bildiğine göre davranması gerektiğini anlatmıştır. Bunu yapmamanın bir akılsızlık ve düşüncesizlik olduğunu belirtmiştir.

4) Kitabı gerçekten, ciddi olarak, peşin fikirli ve kötü niyetli olmadan okuyanların gerçeğe ulaştıkları ve ona inanmaları anlatılmış ve böyle yapanların doğru yolda olacakları belirtilmiştir.

5) Allah konusunda olduğu gibi diğer konularda da ilim, delil veya ifadesi mantıklı yol gösteren bir kitaba dayanmadan konuşanın konuşmasının ilimden yana, cedelden yana bir mana taşımayacağını anlatmıştır.

Burada bir soru insanın aklına gelebilir. O da şudur: Kuran kitap-sızlıkla Arapları yerdı. Çünkü onların din kitabı yoktu. Kitabı olup onu okumamak veya yanlış okumakla Yahudi ve Hıristiyanları yerdı. Oysa onların kitabları din kitabıydı. Buradan din kitabının dışında herhangi bir kitap okumanın söz konusu olup olmayacağı ve ne derece Kur'anın onların da okunmasını ayrı şekilde isteyeceği hususunun açıklanmaya muhtaç olduğu sorusudur.

Buna Kur'anın kabul ettiği iki esasa göre cevap vermeğe çalışacağız.

Kurana Göre İlim Kaynakları

Önce, Kur'anın akıl ilkelerine dayandığını ve kendisinin de akıl ilkelerine göre kabul edilip insanları ona göre korumaya çağırdığını söylemek gerekir. Bunun için ister kitap ve ister insan olsun onların da akıl ilkelerine dayanarak kendisinin karşısına çıkmalarını ve öyle yaptıkları takdirde onları muhatap tanıyacağını açıkça anlatır. Böylece birinci esas akıl ilkelerini kabul etmek olur. Bunda peşin görüşlülük, akıl ilkelerinin, akıl ilkelerine çelişik düşecek bir şekilde yoruma tabi tutulmalarını, saf, çarpılmamış, saptırılmamış, sağ duyu sahibi olmak şartıyla akıl ilkelerine göre muhakemeyi yürütmek ilk ilkedir.

İkinci ilke ise, beş duyunun vasıtasıyla elde edilen kesin bilgidir. Çünkü Kur'an tecrübeye dayanan ilim verilerini de ilim olarak kabul etmektedir. Delilsiz (veya bila hudan) sözü ile istidlâl ilimlerini ve ilimsiz (ligayri ilmin) sözü ile akıl ilkelerini ve göz, kulak, kalp sözü ile de tecrübe ile elde edilen ilimleri anlamak mümkündür. O halde, "hakkında ilmin olmadığı şeye uyma. Çünkü göz, kulak ve kalbden her biri o işten sorumludur" (İsra 21). Bu ayeti kerimeler gereği gibi değerlendirilmelidir. Hidayet, yol gösterme anlamında istidlâl demektir. Çünkü İstidlâlde yol gösteren delildir. Mutlak ilmi, aklî ilimleri

anlamak yerindedir. Göz, kulak da beş duyu ile elde edilen ilimleri anlatır. Kalb veya-fuad sözü de vicdanî ilimleri anlatır. Her ne olursa olsun, herşeyde insanın doğruluk ölçüsü ve uyması gereken şey de bu yollarla elde edilen ilim verileridir. Vahiy de hidayet aklî ilkeler ve tecrübe ile doğruluğu sabit olan bir ilim verisidir.

İşte bu iki esas dahilinde bütün kitaplar, Kur'anın kabul edeceği kitaplardır. Onlar da insana doğru yolu gösterebilecek kitaplardır. Bu şekilde şu itiraza da cevap vermiş oluyoruz. Kur'anı Kerim Tevrat ve İncilin okunmasını sahiplerine emir ve tavsiye ediyor. Oysa onlarda mevcut birçok hükümleri reddediyor ve hele İncildeki İsay'a Allah denmesinin akılsızlık ve çok çirkin olduğunu anlattığı İncili okumayı nasıl bir hidayet kitabı olarak tavsiye eder? İşte onların da yukardaki iki esasa vurulmalarını şart koşarak okunmalarını tavsiye ettiğini anlamak gerekir. Bu iki esasa göre okundukları takdirde onlarda olan akıl ve ilim dışı meselelerini kabul etmeyecekleri aşikar olacağına göre, akıl ve ilme zıt olmayan meselelerde onlarda bile doğruya götüren yol bulunabilir.

Kuran, onlardan bahsederken, kendisi indiği zaman mevcut oldukları durumlarını kabul ederek bahsetmiştir ki Kuran-ı Kerim nazil olduğu zaman Tevrat ve İncil ne halde idiyseler o şekilde zamanımıza kadar gelmişler ve o zamandan bu yana, onlarda bir değişiklik olmamıştır. Kuran-ı Kerimin ayrı bir davası daha vardır ki oda Tevrat ve İncilin tahrifleridir. Bu olay Kuran nazil olmazdan önce vuku bulmuştur. Kuran Yahudi ve Hıristiyanlara kitaplarınızı okuyun ve onlara uyun (Maide 44-47 66-68) dediği zaman, ellerinde mevcut olan nüshaları kastettiğini tarihi delil göstermektedir. İnsan akıl ve ilim esasına dayanarak Tevrat ve İncili okuyacak olursa, onlardaki yanlışları anlamakta zorluk çekmez.

Okumanın gayesi:

Kur'anın kendisini akıl ve ilim esaslarına göre okumaya davet etmesi, Kuranın kendisine olan güvencini gösterir. Düşünür ve ilim adamlarının kullandıkları üslûba ve kelimelere önem verilir ve onların bu kullarılarından manalar çıkarılmaya çalışılır ve çoğu kez de herkes başka bir mana bulmaya uğraşır ve bulur da. Hukukçular ve avukatlar bu metodu kanunun mana ve ruhuna, madde-i asliyesi olan kelime ve ifade tarzlarına tatbik ederek olumlu sonuçlara ve izahlara ulaşırlar. En azından Kur'anı Kerim de böyle muamele görmelidir. Bunu tatbik eden müs-

lüman ve müslüman olmayan bilginler mevcuttur. Ama herkes kendi konusu ve niyetine göre ve kendi yöntemine uygun bir yön bulması ve önemli bir noktaya dikkati çekmesi görevi haline gelir. Kur'anın her hangi bir emirle değil de "oku" emriyle başlaması öğretim ve eğitim açısından bize önemlidir. Bu Kuranın gayesini göstermesi bakımından da daha büyük bir önem taşımaktadır. Kuran'ın ilk ve son ilkesi yüce Allahın Birliğini anlatmak olduğu halde, bunu sağlayacak bir emir ile başlamamış ve "oku" diye buyurmuştur. Yalnız bu emir ile yetinmemiş, Kuranın birçok ayetlerinde ilmin ve alimin üstün değeri bildirilmiş, övülmüş, ilmin karşısında onun zıddı olan cehalet yerilmiş ve bilgisizlik, bütün kötülüklerin kaynağı olarak kapkaranlık tehlikeli bir boşluk olarak anlatılmıştır. İlim aydınlık, cehalet karanlıktır.

Kur'anı Kerim'in okumayı ve ilmi başa alması ile ana gaye olarak, ortaya koymak istediği ilkelerin, kanun ve kuralların, hüküm ve fikirlerin ilme, bilime ve okumaya dayandığını ve dayandırılması gerektiğini anlatmaktadır. Safsata, hurafe, cehalet ve peşin fikir ve hele kötü niyet ve sorumsuzca sözlerle ilgisi olmadığını açık açık belirtmiştir. Bu Kuran insanoğluna sadece bir inanç ve iman aşılama ve yalnız inancın etrafında birkaç hareketi ibadet saymaya ve birkaç cümleyi mırıldama dua kabul etmeye gelmemiştir. O, insanın hayatı boyunca ve insanoğlunun nesli boyunca, ona yol gösterme ve ışık tutmaya gelmiştir. Herkes güneşten penceresi ve balkonu kadar faydalanır. Müslümanların tarihi bunun en açık delilidir, yani müslümanlar akıl ve anlayışlarına göre ondan istifade etmişlerdir. Anlayışları üst düzeyde olduğu zaman çok faydalanmışlar, ama anlayış mercekleri küçük ve dar olduğu zaman veya olanlar da o kadar az faydalanmışlardır.

Kur'anın akla ve ilme bu kadar önem vermesi, getirdiği ve ortaya koyduğu ilke ve fikirlerden emin olmasıdır. Akla ve ilme dayanarak Kur'anı okuyandan Kuran korkmaz. Bu demek değildir ki, mutlaka Kur'an onu ikna eder ve kendisini ona kabul ettirir. Bu Kuranın içinde ve gayesinde sakladığı ve kabul edileceğinden emin olduğu davasıdır. Ama Kur'an açıkça şunu ifade eder ki, beni peşin fikirli olmadan düşünerek okumanı istiyorum, kabul etmeyi veya etmemeyi şart koşmadan, kabul etsen de oku, etmesen de oku. Çünkü bunun adı "Okuma Kitabı" (Kuran) olup okusun diye gelmiştir. İşte Kuranın ilme ve okumaya ve bugünün deyimiyle öğretim ve eğitime verdiği değer budur. O sadece bir inanç kitabı değil, aynı zamanda bir okuma kitabıdır. İçinde inanç da var yol da ve metod da.

Kuranın özelliği:

Kuranın Tevrat ve İncilden ayrıldığı en önemli nokta şudur. Tevrat bir milletin inanç hikayesidir. Onun da metodu tahkiye yani hikaye etmek ve anlatmaktır. İncil de İsanın hayatının hikayesidir. Onun da metodu tahkiyedir. Fakat, Kur'an bir hikaye kitabı olmadığı gibi metodu da tahkiye değil, diyalektiktir, cedelci, mücadeleci bir karakteri vardır. Geçmiş tarihi olayları tahkiye etmez, onları kendi metoduna uydurarak, gayesini açıklamak hususunda birer örnek ve delil olarak zikreder.

İkinci ve önemli bir fark da Kur'an tarihi olaylardan ve tarihi delillerden ve tecrübeden faydalanarak onları sahne sahne insanın gözü önüne serer. Ve böylece insanın görüş açısını ve kültürünü genişletir, onu bulunduğu çevrenin dışına çıkarır. Oysa Tevrat ve İncilde her peygamber ve İsa hep kendi çevresiyle ilgilenir. Başka toplumlarla hiç ilgilenmez. En azından Tevrat'ta bir peygamber kendinden öncekiyle ve onun başına gelenlerle ilgilendiği görülmez. Tevrat ve İncilde yegane otorite Allah ve peygamberdir. Fakat Kuranda Allah ve Peygamberin yanında akıl ve ilim de birer otorite kabul edilir. Bunun için Kur'an sık sık insanların aklına ve ilimlerine müracaat etmelerini tavsiye eder, akla ve ilme göre onları uyarır ve onlarla insanları doğru yola davet eder. İnsanların vicdanlarına da çağrıda bulunur. Bu şu demektir, akıl, ilim ve vicdan insanı doğru yola sevkedecek birer değer kaynağı ve otoritedir.

Kur'anın diğer din kitaplarından üçüncü bir farkı, kutsal kitapların içinde en küçük hacimli olduğu halde hepsinden daha çok muhtevalı olması ve her konuya dokunması ve şümülünün insanın her türlü kabiliyet ve maharetlerine yön veren içeriği olduğunun, üç aşağı beş yukarı kabul edilmesidir. Bu, Kurana bir göz atmak ve onun sayfalarını dikkatlice çevirmekle görülür. İşte bundan, hedef ve gayesinin derin ve uzak olmasından dolayı, Kuran, İslamda yapılan bütün ilmi ve felsefi çalışmaları kucaklamış ve onların birer hamisi ve teşvikçisi olmuş ve dünya medeniyetine yeni bir hız verecek katkıda bulunmuştur.

İlim — Hürriyet ve geniş ufukluk:

İslam tarihinde bütün öğretim ve eğitimin dini bir nitelik taşıdığı ve dinden kaynaklandığı, dini anlayış ufukları geniş olan insanlar önder oldukları zaman, ilimlerin ve felsefenin ilerlediği ve dar olan insanların idaresinde de yasaklandığı görülmektedir. Bu gözlemler doğrudur.

Ancak iki meseleye açıklık getirmenin doğruluğuna inanıyoruz. Bazı kimselerin iddialarına göre bugünkü batı medeniyeti Hristiyanlığın eseri olup onun ruhunu taşımaktadır. Oysa yukarıda İncilin nasıl bir kitap olduğuna bir kelime ile dokunduk. Bunda küçük de olsa bir gerçek payı varsa, Kur'ana inananların ortaya koyduğu fen ve ilimde Kuranın izlerini bulmaktaki gerçek payı şüphesiz daha büyüktür. İlk önce şunu görüyoruz. Müslümanlar, Kur'an ve Sünnete dayanarak bir veya birkaç hukuk düzeni kurmuşlar ve asırlarca müslim ve gayri müslim milyonlarca insanı ve çok değişik etnik grupları ve toplumları iyi bir şekilde idare etmişlerdir. Kurulan bu hukuk düzenlerinde müslüman düşünür, imam ve müctehitlerinin beşeri katkıları inkâr edilemeyecek derecededir. Hukuk (Fıkıh) öğretimine insanların ve idarecilerin daha çok ihtiyacı olduğu gerçeği karşısında medreselerde okutulan, en çok talebesi, hocası ve ders saatleri çok olan Hukuk (Fıkıh), dinî bir hukuka dayalı olduğundan dinî hukuk olarak adlandırılmıştı. Aslında Fıkıh bugünkü hukuk deyiminden anlaşılardan daha geniş konulu idi. İçinde "İbadetler" bölümü oldukça bir yer tutardı. Bunun da dinî hükümler olması ve dinle daha çok ilgili olması ve aslında onda beşeri bir unsurun olmaması bakımından tam dinî olan kısım bu ibadetler bölümü idi. Çünkü ibadetler ve hükümleri Kur'an ve Sünnetle sabitti. Sadece bazı metinlerin çeşitli anlayışlara imkân verdiği söz konusu idi.

Fıkıh dışında ayrı birer önemli konu olan ve hatta müstakil medreseleri olan (Dârul Kuran, Dârul Hadis) Kur'an ve Sünnet medreseleri vardı. Bu arada İslamî ilim konularının en önemlisi Kelâm İlmini de saymak gerekir. Medreselerde dinle çok yakından ilgili veya gerçekten dinin kendisi olan bu ilimler medreselerdeki diğer ilimlerden her bakımdan çoğunlukta idi. Bunun için medrese deyince akla sadece dinî ilimler geliyor. Yoksa diğer tecrübi ve aklî ilimlerin okunmadığı okullar demek değildir. Böyle iddia edenler ya tarih bilmiyor veya bilerek yanlış söylüyor olmalıdır. Bu birinci meseledir.

İkinci meseleye gelince, orta çağda tecrübeye dayanan ilimler bugünkü kadar genişlemiş, ilerlemiş ve tekâmül etmiş değildi. Bugün Bir Kimya Fakültesi, Eczacılık Fakültesi, Fen Fakültesi, Hukuk, Siyasal, Edebiyat, İlahiyat Fakülteleri vardır. Eskiden bu fakültelerin her biri bir fakültede okunacak derecede gelişmemiş ve ilerlememiş dersler ve ilimlerden ibaretti. Eskiden de Hukuk ve İlahiyat Fakültelerinin dışındaki ilimlerin kaynağı din kitapları değil, akıl ve tecrübe idi. Bunun için-

dir ki diğer ilimler de okutuluyordu, ama sahaları dardı. Bununla beraber daha fazla çalışmaya ve daha geniş yere ve müstakil bir binaya muhtaç olan ilimlere gereken imkânlar verilmiş ve onlara medreselerin dışında müstakil binalar ve yerler ayrılmış ve adları konularına göre uygun düşürülmüştür. Mesela, Darel-Tıb-Tıb Fakültesi, Marsad (Raşathane) meteoroloji, el-Saydele (Eczacılık) gibi.

İslâmda ilim ve okumanın bir iki satırla önemine değinmiş oluyoruz. Şunu tekrar edelim ki İslâm insanın her iş ve davranışını, her türlü zihin ve beden faaliyetini değerlendirir iyi ve güzel niteliğini, insanın iyiliği ve saadeti için olana verir, onu över, onun zıddını kötüler ve değersiz, zararlı sayar. Bundan ötürüdür ki iyiye yönelik her zihin ve beden faaliyeti İslâmi'dir ve ona uygundur.

Okuma Yerleri ve Medreseler

Okumanın yeri, yurdu ve zamanı yoktur. Her yerde ve her zaman okunmuştur. Ashında okumaktan kasdımız öğretmek ve öğrenmek anlamında olan okumaktır. Yoksa bir kimsenin eline aldığı bir kitap veya yazıyı okuması söz konusu değildir. Öğretim ve eğitimde iki unsura ihtiyaç vardır. Biri öğretene, diğeri de öğrenen öğrenci. Bu iki kişi bir araya gelince öğretim ve öğrenim vücut bulur. Öğretim yerlerini sayıp dökmeğe gerek yok, zira sokakta, bahçede, parkta, her hangi bir taşıma vasıtasında, evde, köşkte, sarayda, bakkal dükkanında, kitapçıda, camide, mescidde, tekkede, okulda, medresede öğretim ve öğrenim tarih boyunca yapılagelmiş ve gene yapıla gitmektedir. Önemli olan öğretene ve öğreneni bulmaktır. Ancak öğretim ve öğrenim iki kişiden çok olduğu zaman bir yerin tayinine ve orada buluşup öğretimi yapmaya ihtiyaç vardır. İslâmda böyle toplu öğretimin yapıldığı ilk yerin Arkam b.Ebu Arkam'ın evi olduğu sabittir. Hz.Muhammed orada müslümanlara Kur'an öğretiyordu. Musab b.Umeyr de Medinede, hicretten önce Benu Zafir'in evinde Kur'an öğretti. Hz.Peygamber Arabistanın birçok yerine Kur'an okuyucuları ve diğer deyimle öğreticileri göndererek müslümanlığı yayıyordu. Bu Kur'an öğreticiliğinin veya okuyup dinlenmesinin belli ve özel bir yeri olmasına ihtiyaç, ancak toplananların üç kişiyi geçtikleri zaman söz konusu olabilir. Yukarda anlatmağa çalıştığımız bir hususa tekrar dikkati çekmek istiyoruz. İslâma davet Kur'an okumakla oluyordu. Hz.Muhammed "Akebe" toplantılarında Medinelilere Kur'an okuyor ve onlar da müslüman oluyorlardı. Bunun üzerinde durmamızdan

maksat Kur'anın diyalektik ve telkin metodunun müessir olmasını göstermektir. Arapça anlayan bir kimseye okumanın faydası ayrıca anlatmaya açıklamaya ihtiyaç göstermemesidir. Bu ilk andaki karşılaşma için böyledir. Sonradan şüphesiz her türlü ilmi ve felsefi münakaşaya, herkesin bilgisinin imkân verdiği ölçüde girilmiştir ve girilmiştir.

Toplum yeri olarak evden sonra ilk defa karşımıza cami veya mescit çıkıyor. Aslında mescit müslümanların açıkça ve zamanındaki durumun gereği olarak resmen toplandıkları, hem ibadet edilen, hem ilim okunan ve hem sosyal ve siyasi işlerin görüşüldüğü yerd. Cuma, İslam toplumunun bütün işlerini görüşmek üzere haftada bir resmi ve zorunlu bir toplantıdan başka bir şey değildir. Cami ve mescit günümüze kadar bir öğretim yeri olarak görevini sürdürmüştür. Ancak İslâm toplumu genişledikçe çocukların eğitiminin, caminin dışına kaydırıldığına tanık oluyoruz. Doğrusu kesinlikle mescitte yapıldığını da bilmiyoruz. Bunun çeşitli sebepleri olabilir. Cami aynı zamanda ibadet yeri olduğu için çocukların camiye kirletmeleri, gürültü etmeleri ve her zaman dışarı çıkıp içeri girmeleri orada yüksek öğretim yapanların zihinlerini ve dikkatlerini dağıtabileceği vakasından hareket edilerek çocukların başka bir binada, evde, "Küttap" (mekteplerde) okumasına gidilmiş olabilir.

İslâm toplumu ilk anda geleneksel öğretim ve öğrenim kurumları olmayan basit bir toplumdur. Toplum genişleyip devlet büyüyüp bir imparatorluk halini alınca, fethedilen dünya milletleri içinde öğretim ve öğrenim, ilmî ve felsefi gelenekleri olan milletlerin önemlileri İslâm toplumunun içine girmiş ve onu teşkil eden unsurlardan biri olmuştur. Bu, İslâmî öğretimde de önemli gelişmelere yol açmıştır. İslamın, büyüyen toplumun siyasi, idari ve hukuki ihtiyaçlarını görececek ilim adamları ve düşünürleri yetişmişti. Bunlar tedrislerini, öğretim ve öğrenimlerini camilerde yapıyorlardı. İmamı Azam Ebu Hanife ve İmam Malik Camide derslerini vermişlerdi. Toplum büyüdükçe ve ihtiyaçlar çoğaldıkça iş bölümü, saha bölümü ve bu arada ilmi faaliyetlere verilmesi gereken ihtiyaç çoğalmış, öğretim caminin dışına taşmak zorunda kalmıştır. Ama cami de bir yandan öğretim merkezi ve yeri olmakta devam etti. Toplumun gelişmesinden şu gerçek de ortaya çıkıyor. Daha önce tek bir öğretim birimi ve sistemi vardı. Mesela sadece okuma-yazma ve Kur'an-Hadis gibi bir insana günlük hayatta ve belki basitçe ömrünün sonuna kadar yetecek bilgiler veriliyordu, Sonraları bu öğretim geniş-

leyip başkalarını da okutacak bir öğretime gitmeye zorunlu ihtiyaç duyuldu. İlk ve hayati bilgileri veren yerlere Küttap denilip bunlar camilerden ayrılmış oldular ve cami yüksek tahsile tahsis edilmiş oldu. Bunu ortaya koyan toplumun ve öğrencilerle öğretmenlerin şartları idi. Tarih açısından sabit olduğuna göre müstakil ve sırf öğretim, öğrenim ve araştırma kurumları yapılmadan önce ve yapıldıktan sonra da camiler yalnız din ilimlerinin tahsil edildiği yer olmayıp aynı zamanda her çeşit ilim, kozmografya ve tıp gibi ilimler de dahil camilerde okutulurdu. Müslüman olmayan kimseler de okutma ve okuma maksadıyla camilere devam ederdi. İslam dünyasında müstakil araştırma enstitüleri (Beyt ül-Hikme, Dar ül-Hikme) veya Akademiler kurulmadan ve hele medreseler dönemine geçilmeden çok önce İslam aleminde ilmi çalışmalar başlamış ve ana eserleri vermeğe koyulmuşlardı.

Medreselerin kuruluşundan önce yetişen büyük bilginler :

Mesela, Halil İbn Ahmed (ö 791 M. 175 H.) lügat alanında önemli ilk eseri olan "Kitab ul-Ayn"ı yazmıştı.

Ebu Amr Ishak İbn Mirar Şeybânî (94-206: 712-821) lügatta "Kitâb ul-Cim" veya "Kitâb ul-Hurûf"u yazmıştı.

Ebu Ubeyd Kasım İbn Sellam (107-223 H. 725-837 M.) "el-Garîb el-Musannaf" adlı lügat eserini vermişti. Arap edebiyatında en önemli eseri Sibeveyh (180 H. 796) vermiş olup adı Kitab Sibeveyh olarak bilinir.

İmam Ebu Abdullah Mâlik İbn Enes (95-179 H., 713-795 M.) Hadiste ve Fıkıhta meşhur eseri "el-Muvatta"yı yazdı. Medinede okuduğu ve okuttuğu yer cami idi.

Ebu Hanifenin talebesi İmam Ebu Yusuf Yakub İbn İbrahim (113-182 H. 731-798 M.) Maliyeye dair olan "Kitab ul-Harac"ının yanında başka fıkıh kitapları da yazdı.

Ebu Abdullah Muhammed İbn Hasan Şeyhani (132-189 H., 749-804 M.) Hanefi fıkının ana eserlerini telif eden zatın "el-Cami' el-Kebîr" ve el-cami el-Sağîr" eserleri en meşhurlarıdır.

Muhammed İbn İdris Şafii (150-204 H. 767-819) İslâm Hukuk Felsefesine ait ilk önemli eseri olan "el-Risâle" ile Fıkıhta önemli olan "el-Ummu" yazmıştır.

Ebu Bekir Abdurrazzak İbn Hammam San'ani (126-211 H. 743-826 M.) Hadis ve Fıkıha dair eseri olan "el-Musannaf"ı yazmıştır².

Yabancı kültürün ve ilmin Arapçaya tercümesine dair ilk örneklerine gene "Bevt ül-Hikme"den önce rastlıyoruz.

Hakim Hermes'e nisbet edilen "Arz Miftah el-Nucum" 124 H. 741 M. Arapçaya tercüme edilmiştir³.

Abbasi Halifesi Mensur zamanında Batlomyos'un Kitab el-Erba Makalat (quadripratiüm) Patrik Ebu Yahya tarafında Arapçaya çevrildi⁴.

Halife Mensur zamanında meşhur felekiyatçı İbrahim İbn Habib Fezari (180 H 796 M) felekiyata dair eserler yazmıştır. "Kitap el-Zic" ve el-Kaside fil-Nucum, Kitap el-Amal bil-Usturlab"⁵ Haccac İbn Yusuf İbn Matar () Öklidisin "Unsurlar" adlı eserinin tercümesini yapmış ve Harun-u Reşide sunmuştur⁶.

Yahya İbn Ziyad İmam Ferra (207 H 822 M.) zamanın ilimlerinde ün yapmış ve "Meani el-Kuran" adlı eseri basılmıştır.

Ebu Ubeyde Ma'mer İbn Musenna (209 H 824 M.) Edebiyatta önde gelen ve "Meani el-Kuran" adlı eseri basılmıştır.

Muhammed İbn Sa'd (230 H 844 M.) biyografiye dair "el-Tabakât el-Kübrâ" adlı eserini yazmıştır.

Buraya aldığım bir kaç örnekle yetinmek istiyoruz. İslamda öğretim için resmî ve hük mî müesseseler kurulmadan önce ilmî çalışmaların başladığını ve epeyce mesafe alındığını elimize kadar gelme imkân bulan eserlerle anlıyoruz. Sırf ilim gayesi ile meydana getirilmiş müesseseler şüphesiz bu ilmî çalışmalara daha çok imkân vermiştir. Ama idareciler ve siyasiler hocalar ve programlara müdahale edince ilmi çalışmalar duraklamış ve gerilemiştir.

İslâm aleminde öğretimin pek eski devirden belki de hemen Peygamberden sonra iki devreye ayrıldığını görüyoruz. İlk tahsil ve yüksek tahsil. İlk tahsilde okuma yazma, Kur'an, günlük işlere yetecek kadar

2 1973'de Beyrutta 12 cilt olarak basıldı.

3 Carlo Nallino, İlm ül-Felek, Tarihuhu indel-Arab 142-143 Roma 1911.

4 A e. 146.

5 A e. 156-162.

6 C.Brockelman, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi 116. Prof.Dr.Neşet Çağatay tercümesi.

hesab ve gramer veya basit edebiyat. Bu, çocuklara verilen öğretimdi. Bundan sonra herkes ve imkânı nisbetinde zamanın yüksek ilimlerini okurdu. Günümüzdeki gibi belli bir programı, zamanı ve mekânı yoktu. Her okuyabilen, istediğini okuyabileceği âlimi ve öğreticiyi bulunca ondan okumaya koyulurdu. Bu okuduğu ilimde veya kitaba daha üstün birini bulduğu zaman, ondan da okur ve kendini yetiştirirdi. Genellikle her âlim bir dalda ve bir ilimde ilerler ve ona merak sarardı ki bu ilk anda ihtisaslaşma ve derinliğine incelemeye gitme ve böylece dersin değişik merak ve arzusu ilim dallarının insanlar arasında tevziini kendiliğinden gerçekleştiriyordu.

İlk tahsilin "Küttab" denilen yazıhanelerde olduğu, cami ve mescitten ayrı olarak yapıldığı anlaşılıyor. Zaten Hz. Peygamber Medineye göç etmeden önce buluşmalar, okumalar genellikle evlerde ve saklı yerlerde yapılıyordu. Medineye hicretten sonra cami ve mescit İslâmın sosyal yapısına giren ilk müesseseler oluyor. Bu arada okumalar da açıkça orada oluyor. Ama gene de çocukların ilk devirlerde bile camide okuma yazma öğrendiğini kesinlikle kabul etmek zordur. Belki bazı durumlarda olmuştur. Ama tarihî delillere ihtiyaç vardır. Yalnız sonraları yani bir asır geçtikten sonra çocukların camiye gelmesinin doğru olmadığını söyleyenlere rastlıyoruz. Bence, bu durum ilk andan beri devam eden bir olayın önüne geçmek için değildir. Cami ve mescitler artık yüksek tahsil için en müsait ve münasib bir yer olduğu ve ilmî çalışmaların ve toplanmaların oralarda yapılmaya başlamasıyla, ilmî faaliyetin yoğunlaştığı bir dönemde, çocukların da camiye gelip ders görmelerine, öğrenmelerine ve öğretmenlerinin de bunu daha kolay ve şerefli görmesi ile ilk tahsilin de camiye kayma ve merkezleşme durumu ortaya çıkmış olabilir. Çocukların caminin namaz kılınan yerde toplanmalarının çeşitli sakıncaları vardır. Önce caminin temiz tutulması sonra çocukların gürültücü olmalarıyla başka ilmî çalışmalara engel olması ve yüksek ilmî meselelerin çocukların kafasını ters yönde etkilemesi gelmektedir. Ayrıca Hicazdaki bina ve yapı stili de Irak, Suriye, İran ve Mısır'daki ve diğer memleketler arasındaki farkı göz önünde bulundurarak öğretim müesseselerini ve caminin yapım ve hizmetleri arasında da farkı düşünmek gerekir. Çocukların bahçelerde, parklarda ve evlerde bir araya getirilip okutulması daha kolaydır. Büyüklerin her hangi bir evde toplanmaları için evde her hangi bir hazırlığın olması gerekir. Ama camilerde böyle bir hazırlığa ihtiyaç duyulmaz.

İbadetlerin sosyal yönü:

İslam dininin sosyal hizmetlere ve müesseselere verdiği önem bir bütün ve sistem halinde görülmelidir. Böylece sosyal hizmetlerden ve müesseselerden her biri öbürünün tamamlayıcısı ve yardımcısı durumundadır. İslamda ibadetin ve özellikle günde beş vakit toplu halde namaz kılmanın gerekli görülmesi, müslümanların diğer bir çok sosyal işlerini kolaylaştırmıştır. Müslümanlar ilk ayak bastıkları yerde belki de ikamet edecekleri ev ve meskenden önce nerede namaz kılacaklarını düşünmüşlerdir. Böylece cami bir köyün, kasabanın ve şehrin odak noktasını ve merkezini teşkil etmiştir. İşte okuma ve öğretim yeri olan cami ve mescitin temeli atılıyor ve ayrıca okula ihtiyaç kalmadan öğretim ve öğrenim bir müesseseye kavuşuyor ve işe başlıyor. Kur'an zaten okumaya verdiği önemi diğer ilkeleri ile başbaşa yürütüyor. Ancak büyük fetibler ve yayılma dönemi geçip yerleşme dönemi başlayınca, ileri gelen devlet adamlarının insanların genel ve ortak bir malı olan insanın tecrübe ve aklı ile ortaya koyduğu ilimlere daha çok önem verdikleri, bu hususta özel kütüphaneler, araştırma ve tercüme binaları yaptırdıkları göze çarpıyor.

İlimlere ihtiyaç:

Arapların bu ilimlerde tarihten beri gelen bir gelenekleri yoktu. İlk müslümanları teşkil edenler de Araptı. Bunun için ilk müslümanların tecrübe ve felsefi ilimlerde süregelen bir geleneğe sahip olmamaları ve bu ilimlere de büyüyen toplumlarında çok muhtaç olmaları onlar için özel ve ayrı bir gayret göstermelerini gerektirdi. Bu ana kadar Kur'anı ve Hadisi anlamak için gerekli olan anlayış metodlarında epeyce yol almış ve bir gelenek meydana getirmiş ve metod geliştirmişlerdi. Bu geleneğin içine girmemiş ve diğer milletlerden alınan eserlerle yani bir ilim ve düşünce sistemi ile karşılaşmaları, aralarında fikir ayrılıklarına sebep olmuştur. Fakat sonraları bu yeni kültür ve ilim müslümanların ufuklarını, düşünce sistemlerini genişletmekte faydalı olmuştur. Bu yeni ilimlere değişik adlar verilir. Araplarda olmadıkları için dışardan gelen anlamında "ulûm-u dâhile" ithal edilen ilimler, Araplar bunları daha önceki milletlerden tevarüs ettikleri için de "ulûm-ü evail" önceki milletlerin ilimleri de denmiştir. Çünkü müslüman Araplar bu milletlerin yerlerini alınca, yerlerine varis olup o milletler son buldu ve böylece onlar önceki milletler, müslümanlar da sonraki millet olmuş oldu.

Tahsilin merkezleşmesi:

İlk dört halifenin sarayı yoktu. Sonraki halifeler özel saraylarında çocuklarını okutmak için hocalar tutuyorlardı. Böylece kapalı veya özel okul kendiliğinden ortaya çıkıyordu. Bunun yanında sarayın bir de kütüphanesi olması gerekli idi. Tarihi sayfaların arasından öyle gözüküyor ki, bu özel okul ve kütüphane ilk önce ve daha çok tecrübi ve aklı ilimlere kapılarını açmıştı. Sonradan camilere de intikal ettiler. Ama İmam Malik, Harun-u Reşid'in evinde çocuklarını okutması isteğini red etmişti. Bu, dini ilimlerin halka ve topluma daha açık olduğunu ve camide merkezleştiğini ifade etmenin yanında din alimlerinin din ve ilim hususunda duydukları ve taşıdıkları sorumluluğu ve bu sorumluluğu hayatları pahasına da olsa koruduklarını gösteriyor.

Emevî hilafet ailesine mensub Yezid'in oğlu Hâlid' (85 H. 704 M.) in bir Rum papazından tıp ve kimya okuması elbetteki saray okullarına başlangıç sayılmaktadır. Bunlar her halifenin imkân ve arzusu nisbetinde düşkün olduğu ilim dalına göre önem kazanmıştır. Abbasi Halifesi Mansur'un da münecimliğe önem verdiği bilinmektedir. Ama genel anlamda ve resmî sarayın dışında herkese açık ilk okuma ve daha doğrusu araştırma enstitü veya akademisinin Abbasi Halifesi Memun tarafından kurulduğu anlaşılıyor, "Beyt ül-Hikme". Bu akademi bugünkü deyimi ile bir öğretim sitesi, rasathaneyi içine alacak dercede geniş idi. Bu ana kadar geçen zaman içinde "Medrese" kelimesine rastlamıyoruz. Anlaşılıyor ki, Beyt ül-Hikme ilk medrese oluyor. Belki de mederese, Beyt-ül-Hikme'nin ve benzerinin resmileşmesi oluyor. Fakat asıl ve önemli bir gelişme göze çarpmaktadır. Beytül-Hikme'de "ulûm-u dâhile" tecrübi ve aklı ilimler okunuyor, yazılıyor, tercüme ediliyor ve okutuluyor. Cami, Ku'ran ilimlerine ve fıkha ait öğretimin merkezi oluyor. Böylece camide okunan ilimler ile Beytül-Hikme'de okunan ilimler aynı değildir. Medrese, cami ilimlerinin okunduğu yer olarak camiden vazifeyi devralıyor. Camideki dersler halka ve herkese açık, her kes istediğini okutuyor ve istediğini okuyor. Beytül-Hikme de böyle. Ama medreseler camiler kadar halka açık olmadığı gibi onlarda belli bir gaye için tedrisat ve öğretim yapılıyor. Öğrenciler ve öğreticiler için özel şartlar ve belli bir bilgi ve öğrenim seviyesi istiyor. Bir bakıma üst düzeyde, lisans sonrası bir öğretim gibi görünüyor, bir bakıma devlete ve belli bir gayeye hizmet etmeği baş amaç olarak gözönünde bulundurduğu için ilmi çalışmaları da duraklattığı görünümünü veriyor. Tarihi fenomen de

bunu destekler gibidir. İmam ül-Haremeyni Cüveynî ve İmam Gazalî gibi alimler bu ilk kurulan medreselerde hocalık yapmışlardı. Fakat bu gibi medreselerde yetişmemişlerdi. Ve bunların seviyesinde bunlardan sonra yetişen ilim adamlarının tahsil gördüklerini az müşahede ediyoruz. Ama asıl olan İslam dünyasında her taraftan seçkin ilim adamlarının bu medreselere getirilmesi idi.

Devletin öğretimi resmileştirmesi:

İslam dünyasında resmî medreselerin kuruluşunun sebebini ikiye ayırmak mümkün görülüyor. Herkese açık caminin dışında müstakil olarak inşa edilen medreseler. Bunlarda öğretim camilerdeki gibi hürriyet ve yaygın eğitime girer. Nizamul-Mülk tarafından inşa edilen Nizamiye medreselerinde İslam ülkesinde öğretim birliğinden giderek imparatorlukta bir manevî ve kültürel birliğe gitme ve onu hazırlama hedefi görülmektedir. Bunun için Nizamiye medreselerini ve onun gibi olanları devletin resmî medresesi görmek gerekir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed'in de kurduğu Fatih Medreseleri bu türdendir. Ama bunların dışında hem camiler ve hem de diğer özel ve müstakil medreseler de öğretime devam etmişlerdi. Bir medresenin devletin resmi medresesi olması belli bir gaye ve bir programa göre ve mezunlarına belli bir vazife verme gibi şartlarla belirlenebileceğine kanıyız. Bunun dışında devlet başkannın, Sultanın, valinin yaptırmış olduğu her hangi bir medrese bu şartları haiz değilse, bizce o resmî ve hükümî bir medrese sayılmaz. Serbest ve yaygın tedrisat yapan, genel bir medrese olur.

İslâm aleminde toplum genişleyince ve ihtiyaçları çoğaldıkça ilk dönemlerde her türlü sosyal hizmetlere açık ve yeter olan cami, yetmez olmuş ve diğer sosyal müesseseler zamanı gelince ayrılıp gitmişlerdir. Tedris için de öyle olmuştur. Her zaman cami'yi işgal etme ve öğretimin artan ihtiyaçları bir sorun olunca, caminin dışında, bazan ona bitişik ve bazan da ayrı bir medrese "okuma yeri" inşa etme mecburiyeti hasıl olmuştu. Tâlebelerin zamanlarından tasarrufta bulunmak için namazlarını en çabuk ve kolay ifa edecekleri şekilde medreseler camiye yakındı. Eğer medrese uzakta inşa edilmişse, bu sefer medresenin içinde veya bitişğinde bir cami yapılmıştı. Bu surette iki tip cami-medrese kompleksi doğdu. Kompleksten maksat cami ise medreseli cami ve eğer tedris ise camili medrese bina tipi ortaya çıktı.

İlk medreler:

İslam tarihinde ilk inşa edilen medreselere bir kaç örnek:

1- 960 M. 349 H. tarihinde Ebul Valid Hassan İbn Muhammed Emevi'nin Nişabur'da yaptırdığı medrese,

2- 965 M. 354 H. den önce İbn Hibban Teymini'nin Nişabur'da inşa ettirdiği medrese,

3- 1011 M. 402 H. den önce Nişabur'da yapılan el-Saidiye Medresesi,

4- 1014 M. 405 H. den önce Nişabur'da yapılan Ebu Osman Sabunî Medresesi,

5- 1015 M. 405 H. den önce Nişabur'da yapılan İbn Fûrek Medresesi,

6- 1058 M. 450 H. den önce Buşih'te yapılan İbn Gadîret el-Esedi Medresesi⁷.

Nizamiye Medreseseleri:

Nişabur Nizamiyesi 450 H. 1087 M. Bu, İmam ül-Haremeyni Abdülmelik Cüveynî için inşa edilmişti. Bağdad Nizamiyesi (459 H .1065 M.) Merv, Herat, Isfehan, Belh, Basra, Musul, Amül Teferistan ve Cezi-ret İbn Ömer'de de Nizamül-Mülk medreseler inşa etmiş ve böylece on medrese yaptırmış olduğu tesbit edilmiştir⁸.

Nizamül-Mülk şafii olduğu için Nizamiye medreselerini talibe ve hoca olarak şafiilere hasır ve vakfetmişti. Bu medreseler tek mezheb olan Şafiiliği okutuyorlardı. Bunun yanında merhum Prof. Naci Maruf, medreseleri guruplara ayırıyor. Dört sünni mezhepten sadece birini okutan medreseler ki bunlara "Tekli medresseler" adını veriyor, mesela, Nizamiye medreseleri gibi ki, her yerde bir kaç tane başka adlarla anılan Zümrüt Hatun, Taciye, Kemaliye, Fahriye, Kaymaz ve Saire medreseleri vardı.

Sadece Hanefiliği okutan tekli medreselerden de Ebu Hanife, Muğsiye, Muvaffakiye, Zeyre (Bağdadda), Tütüşkiye, Türkan Hatun vesaire medreseleri.

Hanbelilere ait tekli medreselerden bir kaç şunlardır: Abdulkadir Cili, Mucahidiye, Şattiye, Ömeriye, Şerifiye vs.

7 Prof.Dr.Naci Maruf, Ulema el-Nizamiyat ve Medaris el-Meşnk el-İslâmi, 4-5, Bağdad 1973.

8 N.Maruf A-g.e.19-76.

Maliki mezhebini okutanlar: Sadriye, Şerabisiye (Şam), Salihîye (Mısır).

İki mezhebin beraberce okunduğu medreseler: Hanefîye- Şafîîye: Esediye, Ayraviye, Çerkesiye (Şam), Mercaniye.

Hanefî ve Maliki mezheplerinin okunduğu Mısırda Emir Seyfeddin Mengutemr'in inşa ettiği medrese.

Şafîî ile Maliki mezheplerinin okunduğu Medinede Şihabiye ve Fadiliye.

Şafîî ve Hanbelî mezheplerinin okunduğu Medinede Şihabiye medresesi. Emevî camisinde (Şam) üç mezhebin okutulduğu da sabittir⁹.

Bu medreselerden sonra dört mezhebin eşit seviyede okutulduğu Mustansiriye Medresesi ortaya çıkıyor. Bu, İslamda bugünkü anlamı ile tam bir üniversite nizam ve havası içinde kurulmuştur. 625 H. 1224 M. yılında inşasına başlanmış 631 H. 1233 M. yılında tedrise açılmıştır. Bu medreseyi Abbasi Halifesi el-Mustansır billah (623-640 H. 1226-1242 M.) yaptırmıştır. Dört mezhebin dışında zamanın ilimleri de ayrıca medresede ayrı bölümler (fakülteler) halinde tedris ediliyordu. Mustansiriye'nin açılışından sonra on seneyi geçmeden İslam dünyasında benzerleri açılmaya başlamıştı. 641 H. 1243 M. yılında Melik Salih Necmeddin Eyyüb Kahire'de "Salihîye" medresesini dört mezhebi okutmak üzere tedrise açmıştı¹⁰.

Mustansiriye hakkında bize gerekli olan, tüzüğündeki şartları bilmektir. Naci Marufun eserinden öğrendiğimiz kadarı şudur:

Mustansiriye medresesine kabul edilen öğrenciler, telif ve tedriste şöhret yapmış, zeki fakihler arasından seçiliyordu.

Mustansiriyede Şeyhler (ordinaryüs profesöre tekabül eder), müderrisler (profesör) ve müdridler (asistan) İslam aleminin her yerinden seçilerek getirilirdi.

Büyük alimlerin içinde iffet ve tekvasından ötürü Mustansiriyede hocalığı kabul etmeyenler vardı. Bir çok alimler arasında zalim hükümdarın baskısı ile halka adaleti tam uygulamamaktan ve zulmetmekten korkarak kadılığı (hâkimliği) kabul etmeyen az değildi¹¹.

9 N.Maruf, Ulema el-Mustansiriye 4-6 Bağdad 1959.

10 N.M. Ulema Mustansiriyede bu hususta daha fazla bilgi vermektedir.

11 Naci Maruf, A.g.e.16.

Burada talebelerin kabul şartına bakınca, buradaki tahsilin lisans üstü olduğunu kabul etmek gerekiyor. Zira zamanımızda lise mezunu, ilimde şöhret yapmış ve eser verecek bir seviyede değildir. Üniversite mezunu da mezun olduğu anda aynı seviyede değildir. Mezun olduktan sonra özel çalışması ile bu şartı haiz olabilir ve ondan sonra doktora talebesi kabul edilir.

Mustansiriye Üniversitesinde (medrese) şu fakültelerin bulunduğu görüyoruz:

Dört Fıkıh Mezhebi

I- Hanefi Fıkıhı

II- Şafii Fıkıhı

III- Maliki Fıkıhı

IV- Hanbeli Fıkıhı

Bunların herbiri bir hukuk sistemi ve bugünkü deyimi ile birer Hukuk Fakültesidir.

Herbir Fıkıh mezhebi bugünkü şu fakültelerin yaptığı öğretimi içine alırdı¹².

1- Hukuk

2- İlahiyat

3- Siyasal Bilgiler Fakülteleri

Her mezhebin profesör olan (müderris) bir reisi ve dört doçenti bulunurdu. Her müderrisin günlük ihtiyacı ve yiyeceği verilirdi. Ayrıca aylık 12 altın alırdı. Mükâfatlar ve ek ödenekler bunun dışındadır¹³.

V- Medresetül-Kur'ân veya Dârul-Kur'an (Kuran ilimleri Fakültesi) 30 talebesi vardır.

VI- Medresetül-Hadis veya Dârul-Hadis (Hz. Peygamberin sünnetlerini inceleme fakültesi) 10 talebesi bulunur.

VII- Medresetül-Tıbb "Tıp Fakültesi" (Hastanesi de vardır).

Tıp medresesinde 10 müslüman talebe ve bir tane maharetli müslüman doktor (tabib) bulunurdu.

12 A.g.e.42-48.

13 Naci Maruf, A.g.e.49.

Mustansır Billah'ın üniversitesinde Tıp Fakültesinin hoca ve talebelerine müslümanlığın şart konmasının sebebi şöyle anlatılıyor.

Müslüman olmayanlar Tıpta çok ileri gitmiş ve ona hakim olmuşlar, istediklerini yapıyor ve halkı soyuyor ve bu ilmi bir ticaret sanatı yaparak hakkını da vermiyorlardı. Mustansiriye müderrisi İbn Fadlan bu hususta Halife Lidinillah'a şu raporu vermiştir.

"... Tabipler, devletin ileri gelenlerinin, zenginlerinin evlerine giderek çok servet elde ediyorlar. Halk, doktorun hak ettiği kadar fazlasını vermeye zorlanıyor. Ayrıca doktorlara büyük mükâfatlar da veriyorlar. Bunlara karşılık doktorlar tedavide doğru hareket etmiyor ve insanların normal sıhhatlarını da bozuyor. Bunların yanında okuyan talebeler Huneyn'den on mesele ve Sürmecilerin (Kehhalin) tezkiresinden beş mesele okumadan mezun oluyor, doktor elbise ve sarığını giyip sokak ve cadde başlarında oturarak gelen geçeni tedaviye başlıyor, herkese zarar veriyor. Kiminin gözüne, kiminin bedenine. Ama akşam eve döndüğü zaman kesesi altın dolmuş oluyor. Sokak başında dura dura kendisi tamnan hale geliyor ve sonra evleri dolaşiyor..."¹⁴

Muhammed İbn Yahya İbn Ali İbn Fadlan Bağdad'lıdır (568-631 H. 1172-1233 M.) Ehli Zimmetin (Yahudi ve Hıristiyan) vergilerinin "Dîvân el-Cevâli" daire başkanı iken Halife Nasırlidinillaha verdiği uzun bir rapordan tıpla ilgili bir kısım yukarıya alınmıştır. Rapor çok ilginçtir. Yahudi ve Hıristiyanların yaptıkları sanatlar ve fesathıklar, milletin malını, servetini nasıl ele geçirdikleri ve altın ve gümüşte yaptıkları hilelerden de bahsetmiştir.

VIII- Edebiyat Fakültesi: El- Âdab el-Arabiye

IX- Fen Fakültesi: el-Ulûm el-Riyâziye.

Burada: Hesab, Mesahat, Feraiz ve Terekeler taksimi Menafiil-hayvan¹⁵ okutulurdu.

Mustansiriyedeki öğretim üyelerinin öğretimde tam hürriyetleri olup istedikleri mezhebi destekler ve benimser ve kendi fikirlerini açıkça anlatırlardı, başkalarının fikrine bağlı değillerdi. Bunu kendilerine hakaret sayarlardı.

645 h.1247 M yılında Mustansiriye müderrisleri "vezîrin evine davet edilirler ve kendi eserlerini okutmamaları ve fukahayı (öğrencileri)

14 N.Maruf, a.g.e.118-120, 245.

15 N.M. a.g.e., 259.

onlardan sorumlu tutmamaları kendilerinden istenir. Yalnız geçmiş âlimlerin ve imamların eserlerini ve sözlerini öğretmeleri ile onlara karşı nezaketli davranmaya ve onlardan bereket elde etmeye dair kendilerine emir verilir. Üç müderris: Şafiilerin Şeyhi (reisi) Muhammed Şihabuddin Zincânî (573-656 H.1177-1258 M.), ve Hanefilerin Şeyhi Başkadı (Adalet Bakanı) Abdurrahman İbn Abdüsselam İbn İsmail Lamğanî (564/649 H.1168-1251 M.) cevaplarında şöyle dediler: “Bizden önceki şeyhler (âlimler) ilim adamı idi, biz de ilim adamıyız. “kânu ricalen ve nehnü ricalün”, demek sutetiyle onlara eşit olduklarını ifade etmişlerdi. Sonra Halife araya girdi ve onun sözünü kabul ettiler¹⁶. Malikilerin Şeyhi Siracuddin Abdullah İbn Abdurrahman İbn Omer el-Mısri (ö.669 H.1270 M) şu şekilde cevap verdi:

“Bizim Maliki fukahasının açıklamaları (talik) yoktur, ihtilâflı meseleleri ben kendim düzenlerim” demek sureti ile başkalarının eserlerini okutamayacağını anlatmış oldu. Bu gibi âlimler, yâni Mustansiriye müderrisleri öncekileri taklit etmeyi reddetmişlerdi. Ancak halife araya girdikten sonra, kabul ettiler. Bunlar devletin ileri gelenleri ile sık sık buluşmaktan kaçınır ve onlarla yüz göz olmayıp onların tesirinden uzak kalarak halka zulmetmekten çekinirlerdi¹⁸. Böylece şunu tespit etmiş oluyoruz ki, devlet başkanı (halife) ilmî hürriyete müdahale etmiştir. Me'mun da aynı şeyi yapmıştı. Onunki fikirhürriyetine müdahale olup buradaki öğretim hürriyetine müdahale idi. Bunun tesiri daha başka idi. Çünkü öğretim resmîleşmiş ve devletin nezaretinde yapılıyordu. Bundan sonra devlet otoritesi olan yerde bu gibi baskı kendini gösterecekti, böylece ilim milletin elinden alınarak devletleştirilmişti.

16 A.g.e., 124.

17 A.g.e., 111.

18 A.g.e., 312.